

Мұқан А.О.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Театр және кино бөлімінің меңгерушісі, өнертану кандидаты, доцент
Алматы қ., Қазақстан.
mukaman@mail.ru

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІ

Андатпа. Ш.Айтматовтың шығармашылығы мен өмірі қазақ елімен, жерімен тығыз астасып жатыр. Жазушының туылған Шекер айылы қазақтың Жуалы ауылымен көрші қонған. Оның шығармаларында қазақ жері, қазақ тақырыбы екі елдің арасындағы қарым-қатынас ерекше көрініс береді. Шыңғыстың кейін танымал суреткер болып қалыптасуында қазақтың белгілі қаламгерлерінің ықпалы болған. Зерттеушілер деректері бойынша жазушы туындыларында сипаттаған оқиғалардың біраз бөлігі қазақ даласында өтеді екен. Сондықтан, қаламгер Ш.Айтматовтың қазақ жерімен, халқымен рухани байланысы тығыз әрі тереңде жатыр деп айтуға әбден болады. Жазушының балалық шағында басталған қазақ елімен, жерімен байланыстары кейіннен үлкен жазушылық жолында, жекеленген тұлғаларымен, шығармашылық ұжымдармен достық қарым-қатынастарға ұласты. Кезінде Одақ көлеміне таралатын «Новый мир» журналына М.Әуезов өзінің алғы сөзімен ақ жол айтып тұсауын кескен «Жәмиласынан» бастап Ш.Айтматовтың көптеген роман-повестері баспадан шыққан бетте қазақ тіліне аударылып ұлт театр репертуарының ажырамас бөлігіне айналды.

Кілт сөздер: Шыңғыс Айтматов, қазақ театры, драматургия, инсценировка, спектакль, режиссер, актер.

Кіріспе. Әдебиет майданының алыбы қырғыздың танымал жазушысы Шыңғыс Төрекұлұлы Айтматов өзінің алғашқы тұсаукесер туындысы «Әшімді» 1952 жылы жазған екен. Содан кейін 5-6 жыл көлемінде өзінің шығармашылық жолында үлкенді-кішілі туындыларды дүниеге әкеліп, өзін қалыптасқан қаламгер ретінде оқырман ортаға танытқан шығармасы «Жәмила» (1958) повесіболатын. Одан кейін әр жылдары жарық көрген «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957), «Шынарым менің, шырайлым менің» (1960), «Алғашқы ұстаз» (1962), «Құс жолы» (1963), «Қош бол, Гүлсары» (1967), «Ертегіден соң» (1970), «Ақ кеме» (1970), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), «Боранды бекет» (1980), «Жанпида» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995), «Құз басындағы аңшының зары» (1997, М. Шахановпен бірге), «Таулар құлағанда» (2007), (Айтматов, 2004) т.б. туындыларымен Ш.Айтматов өзінің қаламгерлік қарымын көрсетіп, көрші қырғыз халқының болмысы мен салт-дәстүрін, ұлттық келбетін, өмірлік ұстанымдарын көркем әрлеп дүние жүзілік әдебиет мұхитында өзіндік арын, қайталанбас обараздарымен танылды. XX ғасырдағы әлем әдебиетіндегі түркі халықтарының танымал тұлғасы атанды. Туындылары өз заманының өзіндік қолтаңбасы бар ерекше суреткердің мұрасы ретінде рухани айналымға енді. Әлемнің 170-тен астам тілдеріне сөйлейтін шығармалары қазақ тіліне түгелге жуық аударылды. Жазушысының өлмес туындыларын қазақ-қырғыз екі елдің ортақ мұрасы ретінде рухани азық етіп келеді (Исенов, 1985).

Ш.Айтматовтың әрбір шығармасы өз заманының мәдени өмірінде үлкен серпіліс тудырып, әдебиет әлемінде ерекше құбылыс болды. Оның еңбегі көзінің тірісінде, Кеңестік одақтың идеологиялық тар шеңберінде жүріп жоғары бағасын алды. Жас қаламгердің

«Жәмила», «Шынарым менің, шырайлым менің», «Алғашқы мұғалім», «Ана – Жер Ана» повестері енген «Тау мен дала хикаясы» кітабы үшін 1963 жылы Кеңестер Одағының ең жоғарғы марапаты саналатын Лениндік сыйлықтың лауреаты атағына ие болды. Одан кейіндүниеге келген жазушының «Қош бол, Гүлсары», «Ерте қайтқан тырнарлар», «Боранды бекет» туындылары үшін үш мәрте (1968, 1977, 1983) КСРО Мемлекеттік сыйлығын алып үлкен құрметке бөленді. Ең басты жеңісі нәсілі, ұлты, тілінің өзгешелігіне қарамастан әлемдік қауымдастықтың қалың оқырманы ыстық ықласына ие болды.

Әдіс-тәсілдер. Жұмыстың әдістемесін театрсыншылық, салыстырмалы-сараптамалық, деректемелі библиографиялық зерттеулер әдісі құрады.

Нәтиже. Қазақ театры мен Ш.Айтматов шығармашылығы арасындағы тығыз байланысы өзінің алғашқы бастау көзінен бастап күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Ұлттық театрларымыз бұл автордың туындыларын тұрақты репертуарына азық етіп келеді және бұл үдеріс келешекте де жалғасын таба береді. Екі туыстас елдің қарым-қатынасын шығармашылық деңгейде жақындастыра түскен бұл зерттеу жұмысының нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарға және театртанушы мамандарға пайдалануға болады.

Талдау. Прозалық кішігірім әңгімеден жазып бастаған Ш.Айтматов кейін сүйекті повест, роман жанрына ауысқанда да адамның жан дүниесінің әріден қазып, олардың бойындағы адами қасиеттерді шынайы суреттеуге күш салады. Жазушы қоғамдық өмірдің сан қырлы қатпарларын тереңнен зерделейді. Оның ішкі сырларын ашуға ұмтылысы мен көтерген әлеуметтік мәселелерінің көкейкестілігі, терең философиялық ойы, көркемдік суреттеу құралдарының көп қабаттылығы, әр алуандылығымен ерекшеленеді.

Ш.Айтматовтың шығармашылығы мен өмірі қазақ елімен, жерімен тонның ішкі бауындай астасып жатыр. Жазушының кіндік қаны тамған Шекер айылы қазақтың Жуалы ауылымен көрші қонып, оның шығармаларында қазақ жері, қазақ тақырыбы екі елдің арасындағы қарым-қатынас ерекше көрініс береді. Шыңғыстың кейін танымал суреткер болып қалыптасу жолында қазақ халқының белгілі қаламгерлерімен болған арадағы жақын қарым-қатынасынан көреміз. Зерттеушілер деректері бойынша жазушы туындыларында сипаттаған оқиғалардың біраз бөлігі қазақ даласында өтеді екен. Сондықтан, қаламгер Ш.Айтматовтың қазақ жерімен, халқымен рухани байланысы тығыз әрі тереңде жатыр деп айтуға әбден болады.

Жазушының балалық шағында басталған қазақ елімен, жерімен байланыстары кейіннен үлкен жазушылық жолында, жекеленген тұлғаларымен, шығармашылық ұжымдармен достық қарым-қатынастарға ұласты. Кезінде Одақ көлеміне таралатын «Новый мир» журналына М.Әуезов өзінің алғы сөзімен ақ жол айтып тұсауын кескен «Жәмиласынан» бастап Ш.Айтматовтың көптеген роман-повестері баспадан шығып сиясы кеппей жатып қазақ тіліне аударылып, театр репертуарының ажырамас бөлігіне айналды. Өзара ағалы-інілі, достық сыйластығы жалғасқан қазақтың көптеген қаламгерлерінің арасындағы байланыстар ішінен әрине, ұлы Мұхтар Әуезовтің Ш.Айтматовпен арасындағы туған ағалы-інідей қарым-қатынасын ерекше атауға болады. Жазушының: «Шетелге өзіммен бірге ала жүретін екі ұлттық мақтанышым бар. Біреуі - «Манас», екіншісі Мұхтар Әуезовтың кітабы. Менен қазақ пен қырғыз кім десе, Манас пен Әуезов жайлы айтып беремін» (Акматалиев, 2017) жол көрсетуші ұстазы ретінде М.Әуезовті атуынан қазақ-қырғызға ортақ, әлем таныған Ш.Айтматовтай суреткердің шынайы келбетін көреміз. Кейін танымал жазушы Ш.Айтматов өз кезегінде қазақтың қаламгерлері Ә.Кекілбаевтың «Баллада степей», Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» секілді танымал болған шығармаларына алғысөз жазып, ақжолтай пікірін білдірді. Оның драматург Қ.Мұхамеджановпен, ақын М.Шахановпен, т.б. біргелікте ортақ шығармашылық тақырыптарды бірігіп жазған тамаша туындылар осы әдеби-шығармашылық қарым-қатынастың заңды жалғасы болды. Бұл қарым-қатынас бүгінге дейін жақсы зерттеліп жазылған, әлі де жазыла береді деген ойдамыз.

Ш.Айтматов прозаик жазушы, театрға, арнайы драматургия саласына өз бетінше қалам тартпаған. Ол өзінің шығармашылық жолы, қаламгерлік ұстанымы туралы: «Менің бағытым

– эпикалық баяндаудағы реалистік проза. Мен өзімді фантастикалық шығармалардың, бестеллердің, детективтердің авторы ретінде елестете алмаймын. Менің өз жолым бар»- дейді. (Нұрпейісов, 1978) Бұл айтылған ойы драматургия жанрына да тиесілі деп білеміз. Бірақ, шығармаларында көтерген тақырыптары, кейіпкерлер мен оқиғаларды сипаттап берудегі жазушылық әдістері алғашқы повестеріндегі адамның бойындағы лирикалық нәзік тебіреністерге толы сезімдері, кейінгі шығармаларындағы негізгі желісімен қатар жүріп отыратын фольклорлық тақырыптар театр үшін өздігінен сахнаға сұранып тұратын қасиетке ие болды. Ол жайлы қаламгер досы Ә.Нұрпейісовтің «Кәусар бұлақ» атты Ш.Айтматов жайлы естелігінде: «Абзалы Шыңғыс шығармаларында лиризмнен гөрі шиеленіскен драматизм, керек десеңіз трагизм басым. Оның повестерінің аумаы экранға не сахнаға түсе қалатыны да осыған айқын дәлел» (Нұрпейісов, 1978) -дейді. Драматизм де, трагизм де, лиризм де театр үшін жазылған шикізаттың өте қажетті компоненттері болып жазушы Ш.Айтматов шығармаларынан кеңінен көрініс беруі оның прозалық туындыларын инсценировка жасауға жеңіл әрі қолайлы етіп театрға жақындата түседі.

Тақырыбымызда көрсетілген Айтматов және қазақ театры арасындағы қарым-қатынастар мәселесінде сол кездері кеңінен етек алған сахнаға инсценировка жасау мәселесіне соқпай кете алмаймыз. Алғашқы жылдары қазақ театрылары Ш.Айтматов шығармалары бойынша дайын инсценировкаларымен жұмыс істеді. Ол авторлар, Б.Львов–Анохиннің «Ана – Жер Ана», Қ.Нұрмахановтың «Аңсаған менің әнімсің» («Жәмила») инсценировкалары болатын. Сонымен бірге жергілікті драматургтер мен режиссерлердің жазушы шығармасы негізіндегі авторлық нұсқалары да жиі көрініс бере бастайды. Олар енді жарысып бір шығарманың өзіндік бірнеше түрлері көрініс береді. «Бетпе-бет» әңгімесі инсценировкасының режиссер В.Пұсырманов жасаған бір нұсқасы Балалар мен жасөспірімдер театрында жүріп жатса, сол повестің Т.Дүйсебаев жасаған екінші нұсқасы Жамбыл театрында қойылады. «...Прозалық шығармаларды сахнаға шығарудың қиындықтарына қарамастан, Ш.Айтматов шығармалары 60-жылдардың екінші жартысындағы қазақ театры репертуарындағы жетекші орынға ие болды» (Қазақ театрының тарихы, 1978) – деген, қазақ театрының тарихында жазылған пікірден режиссерлеріміздің Айтматов әлемін игеруге деген құштарлығы, өзіндік қайталанбас суреткерлік талғаммен ой айтуға деген талпынысын көреміз. Инсценировкалардың көп болуы, олардың бәрі сахнада өмір сүруге құқылы болуы, Ш.Айтматов шығармаларының сахна қайраткерлеріне түрлі нұсқа мен сан түрлі қиялды ойнатып, қайталанбас сахналық форма табуға жетелейтіндігін көреміз. Бұл да жазушы шығармаларының сахнада қоюға сұранып тұратын әмбебаптығын көрсетеді.

Жазушы шығарма тақырыбын ашуда оқиғаны халық аңыздарымен қатар беретіндіктен шынайылықпен көрініс табады. Режиссер Нұрлан Абдықадыровтың айтуынша Ш.Айтматовтың алғашқы шығармаларының сахнаға қойылу тарихына келсек, Қырғыз драма театрында «Бетпе бет» әңгімесі желісінде сахналық қойылым 1961 жылы Жалил Абдықадыровтың режиссурасымен қойылады. Спектакль жергілікті партия мен бақылаушы ресми органдардың алдында 15 мәрте тапсырып барып көрерменге жолдама алған екен. Әрине, бұл жерде жас жазушының қарапайым әйелдің жүректі тырнағандай шыншыл, көркем шығармасындағы көтерілген мәселелердің өткірлігі партия функционерлерін қатты шошытқан болса керек. Қазақ театрында қойылған Ш.Айтматов туындыларының сахналық жолы бізде Ә.Мәмбетовтай талантты режиссер қолынан сәтті бастау алып, үлкен дүбірлі шеруін әлі күнге дейін жалғастырып келеді.

Қазақ театры тарихының сарғая бастаған беттерін ақтара отырып Ш.Айтматов әлемінің қазақ театр өнерімен байланысы, оның дамуына қосқан үлесіне келсек, Айтматов жазған көркем образдар галереясын сахнада әспеттеуде еліміздің көптеген театр ұжымдары қалыс қалмағанына көз жеткіземіз. Бас аяғы бірер жыл төңірегінде қазақ сахнасында Айтматов шығармаларына деген қызығушылық, сүйіспеншілік ерекше болған. Театр жылнамасы: «1965-1967 жылдар аралығында Айтматов шығармаларының оннан астам премьерасы болды. Ол спектакльдердегі творчестволық коллективтердің елеулі табысына айналған сәтті шыққан

актерлік жұмыстарды тегіс санап шығу мүмкін емес» (Қазақ театрының тарихы, 1978) – дейді. Біз көзі қырағы көрермендерімізбен дәл бүгін де осындай үрдістің жалғасып жатқандығының куәсі болып отырмыз. Қазақтың кешегі мен бүгінгі төл әдебиеті мен төл драматургиясында ұлт театрының қоржынына олжа салған авторларымыздың сүбелі шығармалары жеткілікті. Десекте, театрларымыздың бүгінгі репертуарылық келбетін Айтматов шығармаларынсыз елестету қиын. Театрларымыз суреткер Айтматов көтерген өзекті мәселені, лирикалық, трагедиялық кейіпкерлер тағдырын, бүгін мен өткеннің тағлымды беттерінен оқып үйренді, көрермендеріне сыр суыртпақтады. Соның ішінде еліміздің бас сахнасы М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік драма театрының жетекші роль атқарды. Қойылған спектакльдер елеулі жетістіктеріміз болып қазақ театр тарихына алтын әріптермен жазылып қалды. Кеңестік театр кеңістігінде режиссер Ә.Мәмбетов есімі Ш.Айтматов туындыларын сахналауда ерекше танымалдыққа ие болды. Оның әр жылдарғы Айтматов туындыларымен болған шығармашылық байланысы биік серпінмен шығармашылық шабыттың, талантты суреткерлердің бір жерде тоқайласып жасаған қайталанбас көркем дүниеелердің келуіне жол ашты. Бұл жетістіктер жайлы әлі де талай зерттеулер жазылары сөзсіз.

1964 жылы М. Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының сахнасына талантты режиссеріміз Әзірбайжан Мәмбетов шығарған Ш.Айтматовтың «Құс жолы» повесі бойынша Б.Львов-Анохин инсценировкасына жасалған «Ана - Жер Ана» спектаклі еліміздің бас театрының сахнасының біраз жылдар бойғы көркемдік шоқтығы биік туындысы болып қазақ театрының бағыт-бағдарын айқындады. Бұл қойылым сөзсіз, өткен ғасырдың 60-шы жылдарындағы қазақ театрының атын кеңінен танытқан сүбелі қойылымының бірі. Режиссері Ә.Мәмбетов, спектаклдің басты рольдерінде өнер көрсеткен актрисалар Сәбира Майқанова мен Бикен Римоваларға КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды. Зерттеуші И.Шостак «Режиссер Мамбетов» атты кітабында: «В Материнском поле» А.Мамбетов как бы демонстрировал силу режиссерской фантазии, всевластия выразительных средств театра, раскрепощенного от узкого понимания сценического реализма. Равноправие зрелищного и духовного начал спектакля, универсиальность условных сценических приемов, яркость и выразительность деталей, выражающих смысл сцены и эпизода, а зачастую и целого сценического образа, - все это у Мамбетова было подчинено главному, основной идее произведения....

«Материнским полем» А.Мамбетов начал цикл своих «авторских» спектаклей, сугубо «режиссерских», столь популярных в шестидесятые годы, когда идея неограниченных возможностей режиссера как активного сотворца, даже автора сценического произведения уже не вызывало сомнений: «режиссерский театр» утвердил себя» (Шостак, 1989)- дейді. Осы спектакльден кейін, Қазақстан Республикасының Мәдениет министрінің шешімімен, театрдан өз еркімен кеткен режиссерден келісімін сұрамай 33 жастағы жас режиссер Ә.Мәмбетовті театр ұжымына директор және бас режиссері етіп сырттай бекітеді. Бұл жас та болса бас бола алатын режиссердің болашағына аванспен сенім арту, үлкен үміт артығымен ақталды. Осындай тұжырымнан режиссер мен жазушы арасындағы шығармашылық байланысты, бірі-екіншісін толықтырған үлкен суреткерлік талғаммен жасалған көркем спектаклдің дүниеге келуінің куәсі боламыз. Бұл туындыны сахналау Ә.Мәмбетовтің қазақ театрының бірнеше онжылдықтар бойы бас режиссері болып қалуына жол ашты. Ұлт театр тарихындағы «Мәмбетов дәуірі» деген алтын кезенді қалыптастыруға Ш.Айтматовтың шығармасының, осы спектаклдің рөлі зор болды. Бұл автордың шығармасын сахналау режиссердің театрдағы болашақ тағдырын айқындап, театрдағы рөлін, оның суреткерлік келбетін терең ашып берді. Және театрдан босап, киноға түбегейлі ауысып кеткен сахнаның режиссері Ә.Мәмбетовты өзінің үйірі – театрына қайта әкеліп қосты.

Жазушының айтулы шығармалары негізінде қойылып қазақ драма театрының, қазақ ұлттық өнерінің зор жетістігі болды. Талантты режиссер, ұлттық сахна өнерінің көкжиегін кеңестік одақ шеңбері ауқамында кеңейткен режиссер Ә.Мәмбетовтың шығармашылығы жазушы Ш.Айтматовтың «Ана – Жер Ана» (1964), «Көктөбедегі кездесу»

Қ.Мұхамеджановпен бірге (1975), «Ақ кеме» (1984), «Ғасырдан да ұзақ күн» (1990), т.б. атты айтулы туындыларымен терең байланысып жатыр (Қазақ театрының тарихы, 1978). Қаламгердің шығармаларын Ә.Мәмбетовтей тереңнен түсініп, бар бітім болмысымен жарқырата ашқан жұмыс кемде-кем болар. Өзге театрлар сахналарында өзіндік қолтаңбалармен көптеген танымал режиссерлердің тұшымды жұмыстары шықты десекте, қазақ сахнасының жеңісі ерекше көрінді. Ол жайлы «Қазақ театрының тарихы» кітабының 2 томында: «Ш.Айтматовтың республика театрларында көрсетілген көптеген шығармаларының ішінде Қазақ академиялық драма театры қойған «Ана – Жер Ана» (1964) спектаклі ерекше орын алады. Бұл спектакль қазақ театрының 60-жылдардағы аса ірі табысы болды. Қазақ театрының сахнасына қойылған «Ана – Жер Анадан» өзге бірде-бір спектакль бүкілодақтық баспасөз бетінде кеңінен талқыланған емес. Спектакльдің актерлік жұмысы мен режиссерлік табысының сырын талдаған мақалалар жыл сайын көбейе түсті. Жылдан-жылға спектакльге көрермендердің құрметі артып, олармен конференциялар өткізіліп, пікір алысып, ондағы пікірлер газет, журнал беттерінде жарияланып отырды» (Қазақ театрының тарихы, 1978) - дейді. Ш.Айтматов шығармасынан нәр алған Ә.Мәмбетов шығармашылығы алпысыншы–сексенінші жылдар аралығында қазақ театрының биік белесі болып, драма театрындағы осындай жетістіктер республикадағы басқа да жанрларда өнер туындыларының пайда болуына алып келді. Бұған қазақ опера театры мен балет өнері сахналарында қойылған спектакльдер дәлел бола алады.

Таза драматургия жанрында Айтматов өзінің жақын араласқан қазақ достарымен тандем құрып драматургияға ат басын бұрды. Заманның, қоғамның, жеке адамдарды толғандыратын ұстаз бен оқушылары арасындағы өзара қарым-қатынастағы жоғары тұруға тиіс шынайы достық, ар-ұят, этикалық мәселелерді көтерген, толғақты да терең «Көктебедегі кездесу» атты пьесасы Ш.Айтматовтың идеясына құрылып, қазақ драматургі Қалтай Мұхамеджановпен біріге сәтті жүзеге асты. Бұл пьеса 1973 жылы Мәскеулік режиссер Галина Волчектің «Современник» театр сахнасына қойғаннан бастап театр репертуарында ұзақ уақыт жүрді. Мәскеулік белгілі сахна шеберлері қос қаламгердің пьесасын, кейіпкерлерін терең түсініп автор ойын барынша шынайы жеткізуге барын салды. Бұл пьеса сол кездегі көптеген Одақтас республикалар театрлар сахнасына аударылып қойылумен бірге, одан әрі мұхит асып Америка, Англия, Жапония т.б. секілді елдердің сахнасында да табыспен жүрген сүйекті туынды. Ақын, сыншы Аманхан Әлім «Айқын» газетінде жариялаған «Қазақтың Қалтайын ұмыттық па? - деген мақаласында осы ортақ «Көктөбедегі кездесуді» шығармасы жайлы айта келе Ш.Айтматовтың азаматтығына ризашылығын білдіреді. Онда: «Оқиғаны, сюжеттерді Қалекенмен бірігіп таптық. Негізі мен драматург емеспін, жазушымын. Драматург ретінде «Көктөбедегі кездесуді» алып шыққан – Қалтай» еді» [7]- деген Айтматов сөзін келтіреді. Үлкен жүрекпен сыйластықта, достық қарым-қатынаста болған жазушылардың шығармашылық зертханасына үңіліп, жазылу тарихын зерттеулер әлі де бола жатар.

1974 жылы М.Әуезов атындағы Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрының сахнасына қойылымында қазақ көрермендері бей-жәй қалдырмай терең ойландыратын бұл спектакль қазақ режиссурасының, актерлерінің қарымын танытқан қойылым болды. Сахна төрінде өнер көрсеткен ұлттық орындаушылық өнердің көрнекті өкілдері: Ә.Молдабеков, Ф.Шәріпова, С.Оразбаев, Ы.Ноғайбаев, А.Әшімов, С.Майқановалар секілді театр артистері еді. Бұл пьеса кейін сахнаға қайтадан қойылып, өзге де республикалық көптеген театрлар жарнамасынан көрінді. Қазақ театрының бұл шығармаға қайта оралып отыруы заман өзгеріп, уақыт өтсе де пьеса өзінің көркемдік құндылығын, көрерменге айтар ойының құнарлылығын жоғалтпағанан көреміз. Біз үшін басты нәтиже, бұл шығармашылық тандемнен туындаған пьеса күні бүгінге дейін өзінің өзектілігінен айрылмай келеді. Қазақ – қырғыз халқының айтулы қаламгерлері бірге жазған шығармасы әлемнің үлкен сахна кеңістігін шарлап кетті. Олар бірге жазған пьеса бүгінгі және келешек ұрпақтың талай жылғы азығы болып қала бермек.

Жалпы Айтматов шығармаларын сахналаған қазақ режиссерлерін термелеп өтсек әр кезеңнің, әр өңірдің тұлғалары мен театрларын кездестіреміз. Олар жайлы қазақ театрының жылнамасында: «...Айтматов шығармалары режиссерлердің де жұмысындағы елеулі белең болып қалды. Ә.Мәмбетов пен Мен Дон Уктан басқа, В.Пұсырмановтың Балалар мен жасөспірімдер театры қойған «Бетпе-бет» спектаклі), М.Байсеркеновтің (Қызылорда театры қойған «Ана – Жер-Анасы»), Қ.Жетпісбаевтің (Шымкент театры қойған «Жәмила»), М.Қамбаровтың (Қарағанды театры қойған «Алғашқы ұстаз»), А.Оңалбаевтың (Жамбыл театры қойған «Алғашқы ұстаз» спектаклі) жемісті жұмыстарын да атап айтуға болады» (Қазақ театрының тарихы, 1978) - дейді. Бұл толық емес тізімді әрі қарай үзіліссіз жалғастыра беруге болады. Оны бүгінгі таңда жер-жерде тұрақты өтіп жатқан заманауи халықаралық театр фестивалдерінің жарнамасынан және арнайы өткізілетін Шыңғыс Айтматов атындағы «Арт Ордо» халықаралық театр фестивалінен және Қазақстан театрыларының сахнасында жыл көлемінде тұрақты қойылып жатқан жазушының шығармаларынан анық көреміз (Еркебай, Мукан. 2017).

Композитор Ғазиза Жұбанова жазған, бірақ сахналық қойылымы әлі күнге дейін жүзеге аспаған «Боранды Едіге, немесе Айтматов аңыздары» атты операсы жайлы да айта кеткен орынды (Жубанова, 1997). Ә.Мәмбетов жазушының «Ғасырдан да ұзақ күн» шығармасын 1983 жылы М. Әуезов атындағы қазақ драма театры сахнасына сәтті қойды. Кейін 1984 жылы режиссерді Мәскеудің Вахтангов атындағы драма театры осы шығарманы өз сахнасына қоюға шақырады. Бүкіл одаққа танымал белгілі ұжымның танымал актері М.Ульяновтың осы қойылымдағы Едіге образын сомдауымен тарихқа жазылып қалды. Осы спектаклдің музыкалық партитурасын жазуға бекітілген композитор Ғ.Жұбанова Ә.Мәмбетовтің драмалық спектакльге жазған музыкасымен шығарма тақырыбына, автордың ой-идеясына терең бойлайды. Бұл идеялар уақыт өте келе пісіп жетіліп «Боранды Едіге, немесе Айтматов аңыздары» атты операның жазылуына себеп болды (Жубанова, 1997). Қаламгердің әр көркем шығармасының ажырамас бөлігі болып келетін аңыздарының әр қайсысы өзіндік қайталанбас әлем, адам мен қоршаған орта табиғаттың, адам мен қоғамның, адамның жан түкпірінде көрінбейтін «Мені» мен тайталасы. Өмірдің мәнін ұғынуға, өзінің бар бітім-болмысын анықтауға арналған терең философиялық тартысқа толы әлем. Міне осындай бірнеше аңыздық оқиға желісін өзара жүйелі жалғастыра жазылған бұл туынды әлі де болса өзінің атар күнін күтеді. Театрда өткен ғасырдың 90шы жылдары болмаған шығармашылық күш, тұлғалардың кемшін болуы бұл күндерді кешеуілдетіп келеді. Мүмкіндік, қаражат, орындаушылық құрам бар бірақ, соны көтеретін тұлға – режиссер суреткерді көре алмай келеміз.

Ш.Айтматов дүниеден өткеннен кейінгі онжылдықта қазақ театрының жазушы шығармашылығына назары қалай? Қандай шығармалары қойылып жатыр? - деген сұрақтарға келсек, екі жақты шығармашылық байланыс пен жалпы үдеріс бір бағытта – прогрессиялық даму үстінде келе жатқанын көреміз. Қазақ театры мен қазақстандағы диаспоралар театрларының сахнасы Ш.Айтматовтың прозасына бір ізділікпен қайта айналып соғуын еселеп арттырмаса кеміген емес. Оған бүгінгі таңда театрларымыз сахнасында бұрыннан жүріп жатқан репертуарға қосылған соңғы жылдар мен айлардың қойылымдарын айтуға болады. Бұл театрлардың репертуарында алды екі-үш, соңы бір спектакльден көрініс береді.

Ш.Айтматов шығармалары бойынша дәл қазіргі таңда қандай спектакльдер жүріп жатыр? Алматы және Астана қалаларының театрлар репертуарына көз салсақ: Қуанышбаев атындағы Астана драма театрында «Ғасырдан да ұзақ күн» «Ақ кеме» драмалары; М.Горький атындағы Орыс драма театрында «Мәңгүрт» мистерия, «Қызыл алма» поэтикалық драма; Астана «Жастар» театры «Шыңғысхан» драмасы, «Жан азабы» әфсанасы; М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрында «Ғасырдан да ұзақ күн»; Ғ.Мүсірепов атындағы театрда Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жастар театрында «Қызыл орамалды шынарым», Қазақ Мемлекеттік Қуыршақ театрында «Ана-Жер Ана» т.б. спектакльдерді көреміз.

Бұл үрдіс қаншаға дейін жалғасар екен? - деген мәселеге жауап іздеп келешекке көз жіберер болсақ, қазақ театры үшін жазушы Шыңғыс Айтматовтың мол мұрасы әлі талай жылдарға азық болады. Бұл шығармаларда дәуір, қоғам, саяси құрылым өзгерсе де өзгермейтін құндылық – адамның жан дүниесі, оның ұлықтығын жырлайтын көп дауысты мәңгілік сарыны бар. Сондықтанда, қазақ-қырғыз шығармашылық байланысы болашақта тек қана осы бағыттың өзінде әлі де тереңдей дамып, жаңа сахналық үлгі мен мазмұнға толы спектакльдермен өз көрермендерін қуанта береді деген ойдамыз. Жазушы Ә.Нұрпейісов бұл шығармашылық байланыс жайлы айта келе: «Айтматов қазір әлемге аян жазушы. Оның еңбектерін қай халық та қуана қарсы алады. Бірақ жазушы шығармасы алдымен өз халқына жақын. Өйткені ол халықтың ішінен шыққан төл туындысы, бойдағы бары, абыройы. Қырғызбен бірге Шыңғысқа қазақ та ортақ десем асырып айтқан болмаспын. Өйткені ағайынды екі ұлттың тірлігі, тағдыры, тұрмыс-салты ортақ, рухани болмысы, ендігі егіз. Шыңғыс кейіпкерлерінің ұлттық сипатын қазақ, қырғыз деп бөлу қиын» (Нұрпейісов, 1978) – дейді.

Қорытынды. Шыңғыс Айтматов – ХХ және ХХІ ғасырдағы түркі әлемінің, одан асып күллі адамзаттың айтулы тұлғасына айналды. Шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, көзі тірісінде әлем әдебиетінің классигі аталған өзіндік бір әлем. Біз бұл сөздерді өткен шақта өкінішпен айтсақ та бүгінгі, келер ұрпақ үшін қалдырған мол мәдени мұраларына көз жүгіртіп, одан қажетімізді ала отырып болашағымызға бағдар етіп ұстаймыз.

Ұлы жазушының жүрек соғысы тоқтаған кезде республикалық «Жас алаш» газеті редакциясының атынан басылған қазанамада «Ш.Айтматов артындағы ұрпаққа не қалдырды?» - деген сұрақ қоя отырып жауабын былай береді. «Егер Шыңғыс Айтматовтың күллі шығармасын таразылап, талдап, саралап шығып, «Жазушы кейінгі ұрпаққа нендей өсиет қалдырып кетті екен?» деген сауалға жауап іздесеңіз, қырғыздың ұлы жазушысының артына қалдырып кеткен өсиетін екі-ақ ауыз сөзбен төмендегіше жинақтап айтып беруге болар еді: «Мәңгүрт болмаңдар!» («Жас алаш», 1997). деп түйіндейді.

Өнер түрлері адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған жетістіктері мен жаңадан табылған көркемдік бейнелеу әдістерінің бәрі ең алдымен адамның ішкі жан-дүниесін ашуға, мәңгілік махаббат тақырыбын жырлауға, тіршілік иесінің қоршаған ортаны танып білуін, өмір мен өлім айқасын нақты пайымдауға бағытталған. Ш.Айтматовтың шығармашылығы адамзаттың өткені мен бүгінін, келешегінің арасын жалғастыра қарастыратын, театр сахнасына өздігінен қажеттісініп сұранып тұратын өзіндік бейнелі әлем. Бұл әлемді саралап, өзімізге түгендеп, түстеп алар болсақ рухани әлеміміз байып, адами келбетіміз көрейе түседі деген ойдамыз.

Мукан А.О.

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова
ведущий научный работник, кандидат искусствоведения,
г. Алматы, Казахстан
mukaman@mail.ru

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ И КАЗАХСКИЙ ТЕАТРАЛЬНОЕ ИСКУССТВО

Аннотация В статье затрагивается тема творческие контакты писателя Ч.Айтматов и казахский театральное искусство. Творчество Ч.Айтматова и его жизненный путь переплетены с Казахстаном. Место, где родился писатель – село Шекер, было расположено по соседству с казахским аулом Жуалы. В его произведениях часто события происходят на казахской земле. Произведениях отражена тема добрососедских взаимоотношений двух братских народов. В популяризации Ч.Айтматова не малую роль сыграли известные казахские писатели, в частности М.Ауэзов. Поэтому можно сказать, что писатель Ч.Айтматов находится в тесных и глубоких контактах с казахской землей и народом. Отношения писателя с народом Великой степи, начавшиеся в детстве, впоследствии

расширились. Он был в близком контакте с известными личностями, дружил с творческими коллективами. Таким образом, Ч. Айтматов является одним из самых популярных авторов казахской театральной сцены.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, казахский театр, драматургия, драма, спектакль, режиссер, актер.

Mukan A.O.

M. Auezova is the author of literary and artistic works a leading researcher, a candidate for art Almaty, Kazakhstan

mukaman@mail.ru

CHINGIZ AITMATOV AND KAZAKH THEATER ART

Abstract. The article touches on the topic of creative contacts of the writer Ch. Aitmatov and Kazakh theater art. Works of Ch. Aitmatov and his life path are closely intertwined with the Kazakh land. The place where the writer was born - the village of Sheker, was located next to the Kazakh village called Zhuala. In his works, events often occur on Kazakh land. The topic of good neighborly relations between the two fraternal folks is closely reflected in his works. Famous Kazakh writers, particularly M. Auezov, played a significant role in popularizing of Ch. Aitmatov. Therefore, we can say that the writer Ch. Aitmatov is in close and deep connection with the Kazakh land and people. The writer's relationship with the people of the Great Steppe, which began in childhood, subsequently expanded. He was in close contact with famous people and was friends with creative teams. Thus, Ch. Aitmatov is one of the most popular authors of the Kazakh theater scene.

Key words: Chingiz Aitmatov, kazakh theater, dramaturgy, drama, performance, director, actor.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Айтматов Ч.Т. (2004). // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы,— Т. I. - 127-128 бб. (орыс.)
- [2] Исенов А. (1985). Психологизм современной прозы: На материалах творчества Айтматова. Алма-Ата С.4. (орыс.)
- [3] Акматалиев А. (11.07.2017) Қызыл орамадан басталған таныстық. //Қазақ әдебиеті. <http://qazaqadebieti.kz/10966/yzyl-almadan-bastal-an-tanysty>. (қаз.)
https://ru.wikipedia.org/wiki/Айтматов,_Шыңғыс_Төрехұлович (қаз.)
- [4] Нұрпейісов Ә. Кәусар бұлақ. (1978), <http://el.kz/kz/news/archive/content-6096>
Қазақ театрының тарихы. 2 том. (1978). Алматы: Ғылым, (қаз.)
- [5] Шостак И. (1989). Режиссер Мамбетов. Алма-Ата: Өнер. (орыс.)
- [6] Қазақтың Қалтайын ұмыттық па? //Айқын. 3.10.2018 <https://aikyn.kz/2018/10/03/69337.html> (қаз.)
- [7] Еркебай А.С., Мукан А.О. «Фестивальное движение Казахстана – инновационный потенциал страны» //Международный научно-исследовательский журнал. International research journal. ISSN 2303-9868 PRINT ISSN 2227-6017 ONLINE. № 12 (66) 2017. Часть 2, Декабрь. С.12-15. Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). Журнал входит в международную базу научного цитирования Agris. Номер свидетельства о регистрации в Федеральной Службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций: ПИ № ФС 77 – 51217. (орыс.)
- [8] Жубанова Г. Мир мой – Музыка. (1997). Алматы, , в 2 т. Т. 2, Б.96. (орыс.)
- [9] Мукан А.О., Жумасейтова Г.Т., (2018). «От эпоса к мюзиклу в поисках театральных инноваций». //Наука и жизнь Казахстана. Международный научно-популярный журнал. Өнертану. №2/3 (57) С.40-44. (қаз.)
- [10] «Жас алаш» 10 маусым, 2008, Шыңғыс Айтматовтың қайтыс болуына қазанама. (қаз.)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Айтматов Ч.Т. (2004). // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы,— Т. I. - 127-128 бб. (Русс.)
- [2] Исенов А. (1985). Психологизм современной прозы: На материалах творчества Айтматова. Алма-Ата С.4. (Русс.)
- [3] Акматалиев А. (11.07.2017) Знакомство начатое с красной косынки. //Қазақ әдебиеті. <http://qazaqadebieti.kz/10966/yzyl-almadan-bastal-an-tanysty>. (Қаз.)
Уикипедия, ашық энциклопедиясы. Қаралған күні: 30.09.2019. https://ru.wikipedia.org/wiki/Айтматов,_Чингис_Турекулович (Қаз.)
- [4] Нурпейісов А. Родник. (1978), Уикипедия, ашық энциклопедиясы. Қаралған күні: 13.10.2019. <http://el.kz/kz/news/archive/content-6096>
- [5] История казахского театра. 2 том. (1978). Алматы: Ғылым, (қаз.)
- [6] Шостак И. (1989). Режиссер Мамбетов. Алма-Ата: Өнер. (Русс.)

- Забыто ли имя казахского Калтая? //Айкын. 3.10.2018 <https://aikyn.kz/2018/10/03/69337.html> (Каз.)
- [7] Еркебай А.С., Мукан А.О. «Фестивальное движение Казахстана – инновационный потенциал страны» //Международный научно-исследовательский журнал. International research journal. ISSN 2303-9868 PRINT ISSN 2227-6017 ONLINE. № 12 (66) 2017. Часть 2, Декабрь. С.12-15. Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). Журнал входит в международную базу научного цитирования Agris. Номер свидетельства о регистрации в Федеральной Службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций: ПИ № ФС 77 – 51217. (Русс.)
- [8] Жубанова Г. Мир мой – Музыка. (1997). Алматы, в 2 т. Т. 2, Б.96. (Русс.).
- [9] Мукан А.О., Жумасейтова Г.Т., (2018). «От эпоса к мюзиклу в поисках театральных инноваций». //Наука и жизнь Казахстана. Международный научно-популярный журнал. Онертану. №2/3 (57) С.40-44. (Каз.)
- [10] «Жас алаш» 10 маусым, 2008, Некролог по поводу кончины Чингиса Айтматова. (Каз.)

REFERENCES

- [1] Aitmatov Ch. (2004). // Kazakhstan. National Encyclopedias. T. I. - 127-128 bb. (Russ)
- [2] Isenov A. (1985). The Psychologism of Modern Prose: Based on Aitmatov's Works. Alma-Ata С.4. (Russ)
- [3] Akmatallyev A. (07/11/2017) Acquaintance with the red scarf. // Қазақ әдебиеті. <http://qazaqadebieti.kz/10966/yzyl-almadan-bastal-an-tanysty>. (Kaz.) https://ru.wikipedia.org/wiki/Aitmatov,_Shuңғys_Tөрекұlovich (Kazakh)
- [4] Nurpeisov Ә. (1978), Spring. <http://el.kz/kz/news/archive/content-6096>
- [5] History of the Kazakh theater. 2 volume (1978). Алматы: Gylym, (Kaz.)
- [6] Shostak I. (1989). Director Mambetov. Alma-Ata: Öner. (Russ)
- [7] Is the name of Kazakh Kaltai forgotten? // Айкын. 3.10.2018 <https://aikyn.kz/2018/10/03/69337.html> (Каз.)
- [8] Erkebai A.S., Mukan A.O. (2017). «The festival movement of Kazakhstan - the innovative potential of the country» // International Research Journal. // Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal. Mezhdunarodnyy issledovatel'skiy zhurnal. ISSN 2303-9868 ПЕЧАТ' ISSN 2227-6017 ONLAYN. № 12 (66) Chast' 2, dekabr'. S. 12-15. Atributsiya 4.0. Mezhdunarodnaya (CC BY 4.0). Zhurnal vkhodit v mezhdunarodnuyu bazu dannyykh agris tsitirovaniya. Federal'naya sluzhba svyazi, informatsionnykh tekhnologiy i massovykh kommunikatsiy: № FS 77 - 51217. (Russ)
- [9] Zhubanova G. (1997). My World - Music. Алматы, 2 т. Т. 2, В.96. (Russian).
- [10] Mukan A.O., Zhumaseitova G.T., (2018). «From the epic to the musical in search of theatrical innovation». // Science and life of Kazakhstan. International popular science magazine. Pertanu. No. 2/3 (57) S.40-44. (Kaz.)
- [11] «Zhas Alash» June 10, 2008, Obituary on the death of Chingis Aitmatov. (Kaz)